

MOTIVICKÁ PRÁCE

MOTIV je krátký, výrazný a poměrně ucelený hudební úryvek. Jeho hlavní složkou je především melodie a rytmus, jeho charakter někdy také určuje harmonie, dynamika nebo instrumentace. Obvykle zabírá 2-3 takty.

TÉMA je několikataktová výrazná melodie, většinou zřetelně ohraničená, obsahově závažná. Je to vlastně hudební myšlenka obdobná motivu, avšak rozsáhlejší a významnější. Zatímco motivů bývá ve skladbě mnoho, témat jen několik – tvoří myšlenkový základ hudebních děl.

PRÁCE S MOTIVEM A TÉMATEM

- 1) **Opakování s drobnými změnami** – motiv se opakuje téměř přesně, jen s drobnými změnami v dynamice, v tempu, instrumentaci, případně s jiným doprovodem nebo v transpozici do jiné polohy.
- 2) **Ozdobování (variaci)** – obohacení motivu pomocí ozdobných tónů.
- 3) **Inverze (převrat)** – stoupající intervaly motivu se mění na klesající a naopak. V *přísné inverzi* jsou přesně zachovávány intervalové poměry v melodické lince, v *inverzi volné* jsou některé intervaly pozměněny a zachovávají pouze směr melodické linky.
- 4) **Račí postup** – motiv je uveden v opačném směru, tedy od konce na začátek
- 5) **Račí postup v inverzi** – kombinace račího postupu a inverze; stoupající intervaly se mění na klesající a naopak, zároveň je motiv exponován v opačném směru.
- 6) **Imitace** – vyskytuje se pouze ve vícehlasé hudbě; motiv uvedený v jednom hlase je později imitován (napodobován) v hlase jiném.
- 7) **Augmentace** – motiv se opakuje doslovně, ale ve dvojnásobných nebo vícenásobných časových hodnotách; metrum a tempo zůstávají zachovány.
- 8) **Diminuce** – opak augmentace; motiv se opakuje v polovičních (nebo jiných menších) hodnotách při zachování stejného metra a tempa.
- 9) **Rozšíření (prodloužení)** – motiv se rozšiřuje přidáním několika dalších tónů doprostřed motivu (rozšíření vnitřní) nebo na jeho začátek či konec (rozšíření vnější).
- 10) **Zkrácení** – motiv se zkracuje vypuštěním několika tónů z jeho začátku, prostředku či konce.
- 11) **Dělení** – používá se u témat a delších motivů. Z tématu se vyjme určitá část a s tou se dále pracuje samostatně. Dělení se často objevuje v gradacích.

Další pojmy

- Leitmotiv
- Idée fix

VĚTA, PERIODA, DVOJPERIODA

V hudebních skladbách nacházíme úseky hudby, uzavřené výrazným melodickým a harmonickým závěrem, celým nebo polovičním. Nejmenším takovým útvarem je **věta**. Za určitých podmínek vytvářejí dvě za sebou následující polověty vyšší celek – **periodu**, další vyšší celek, **dvojperioda**, vzniká spojením dvou period.

VĚTA – několikataktový hudební celek, ukončený závěrem celým nebo polovičním. Věta má obvykle 4-8 taktů. Rozlišujeme pojem věta ve smyslu drobného hudebního útvaru a ve smyslu velké samostatné části v cyklické sonátové formě (např. symfonie mívá čtyři věty).

Věta může být periodická (můžeme ji rozdělit na dvě polověty) nebo neperiodická (nelze rozdělit na polověty), případně pravidelná nebo nepravidelná (podle toho, zda jsou obě polověty stejně dlouhé či ne). Věty se obvykle označují písmeny řecké abecedy (α , β , γ ,...).

PERIODA – základní typ periody sestává ze dvou motivicky spřízněných polovět, z nichž první končí závěrem polovičním a druhá závěrem celým. První věta periody se nazývá *předvětí*, druhá věta *závětí*. Většinou jsou předvětí a závětí stejně dlouhé, ale není to pravidlem.

Rozlišujeme tyto druhy period:

- 1) repetiční ($\alpha \alpha$)
- 2) variační ($\alpha \alpha'$)
- 3) kontrastní ($\alpha \beta$)
- 4) aperioda ($\alpha \beta \gamma$)

V některé literatuře můžeme periodu najít pod označením *drobná hudební věta*.

DVOJPERIODA – vzniká spojením dvou motivicky spřízněných period. Výraznější celistvosti nabývá dvojperioda podřazením závěrů (první perioda končí závěrem polovičním, druhá celým) a jedním melodickým vrcholem, který bývá umístěn ve druhé periodě. Nejčastějším uspořádáním dvojperiody je schéma, kdy po první periodě nastoupí kontrastní předvětí druhé periody a poté následuje opakování závětí z první periody ($\alpha \alpha' \beta \alpha'$).

EVOLUČNÍ A EXPOZIČNÍ TYP HUDBY, POMOCNÉ ČÁSTI SKLADEB

Hudba expozičního typu se vyznačuje uváděním hudebních myšlenek v jejich pevném tvaru, dále pak poměrně klidným až statickým průběhem, periodicitou a většinou i pravidelností stavby. Hudební myšlenky jsou často opakovány, mají zřetelný začátek a konec. Tento typ hudby, založený na řazení drobných ucelených útvarů (vět, period,..) za sebou, vychází z *principu přiřazování hudebních myšlenek*.

Naproti tomu znaky **evolučního typu hudby** jsou zcela odlišné. Myšlenky se v průběhu skladby dotvářejí a mění, hudba má neperiodickou stavbu a neklidný, často vzrušený průběh. Evoluční plochy obsahují gradace i uvolňování napětí, pozměněné návraty již uvedené hudby. Hudba často moduluje a využívá polyfonie.

Expoziční typ hudby nejčastěji nacházíme ve skladbách tanečního původu, různých pochodech, písniích, drobných vokálních i instrumentálních skladbách. Evoluční hudba je většinou součástí větších hudebních celků (provedení v sonátové formě v sonátách, symfoniích,...) nebo ji nalezneme v polyfonních skladbách jako je fuga.

Hlavní hudební myšlenky ve skladbách jsou většinou doplněny pomocnými, méně významnými částmi, jako jsou různé mezivěty, úvody a kody.

INTRODUKCE – úvodní úsek skladby, případně její části (tzv. dílčí introdukce). Kratší introdukce mají za účel pouze upozornit na začátek skladby, delší introdukce uvádějí posluchače do myšlenkového a emocionálního ovzduší skladby.

MEZIVĚTA – má za úkol plynule propojit nástupy hlavních myšlenek.

Delší spojovací části - přinášejí kontrast k hlavním tématům a pozvolna připravují nástupy nového hudebního úseku.

Krátké spojky - zprostředkovávají co nejrychlejší přechod k nové myšlence

Vložky neboli *epizody* – jsou poměrně samostatné, zřetelně ohraničené, často přinášejí své vlastní, méně výrazné téma.

KODA – dohra neboli dovětek, následuje po skončení skladby nebo její ucelené části (dílčí koda). Slouží k tomu, aby závěr skladby nebo její části byl zcela přesvědčivý. Rozlišujeme *kody tematické* (zpracovávají motivický materiál skladby) a *kody motivicky samostatné* (přinášejí novou hudbu). Velké kody, které se svými rozměry blíží ostatním hlavním částem skladby, mají často svou vlastní kodu (tzv. koda kody).

MALÉ A VELKÉ FORMY

MALÉ FORMY – jsou složeny nejméně ze dvou drobných vět (period). Hlavními zástupci jsou *malá forma dvoudílná* (**a b**) a *malá forma třídílná* (**a b a**). Ve schématech značíme každý díl malým písmenem. Některé skladby psané v malé formě jsou zcela pravidelné, u jiných bývají některé díly rozšířeny či zúženy. Všechny druhy malé formy mohou být také obohaceny o introdukce, mezivěty či kody.

Malá forma dvoudílná bez reprízy (a b) – je složena ze dvou kontrastních částí. Často se objevuje v písniích o více slokách, kde na první díl (tzv. verze) připadá v každé sloce jiný text, na druhý díl (refrén) připadá jednotný text ve všech slokách – tzv. *píseň s refrénem*.

Malá forma dvoudílná s reprízou (a b) (s náznakem třídílnosti) – mnohem rozšířenější, uplatňuje se v ní princip návratu, posilující soudržnost skladby. První díl je stejný jako u formy bezreprízové, v druhém dílu se však opakuje podstatná část dílu prvního, nejčastěji jeho závěti (**α α´β α´**).

Malá forma třídílná bez reprízy (a b c) – sestavena ze tří částí, je poměrně vzácná, protože u ní hrozí malá soudržnost skladby z důvodu absence nějaké formy návratu. V barokních idealizacích tanců se často objevuje třídílná forma se repetitivy, která se blíží formě dvoudílné - /: a :/: b c :/.

Malá forma třídílná s reprízou (a b a) – sestavena ze tří částí, kde třetí část odpovídá části první. Repríza prvního dílu může být doslovná a pak se takové skladby často notují pomocí

označení Da Capo; podle toho se také tato forma někdy nazývá *forma da capo*. Střední díl **b** je často oproti dílu **a** kratší, třetí díl **a** bývá často oproti prvnímu dílu mírně pozměněn.

VELKÉ FORMY – skládají se z velkých dílů (A, B, C), kde každý díl obvykle tvoří malá dvoudílná nebo třídílná forma. Oproti malým formám jsou jednotlivé části velkých forem samostatnější a většinou i kontrastnější.

Velká dvoudílná forma (A B) – nejčastěji v pochodových skladbách, neuplatňuje se žádná repríza. Díl **B** se nazývá **trio**, po jeho skončení se již díl **A** neopakuje.

Velká třídílná forma prostá (A B A) (s propojenými díly) – jednotlivé části na sebe plynule navazují pomocí mezivět a vsunutých spojek, upravených závěrů dílů apod. Střední díl je kontrastní (u lyrických skladeb bývá živější a naopak), repríza dílu **A** bývá někdy zkrácená nebo přináší jiné změny. **i A m B m A k**

Velká třídílná forma složená (A B A) (s volně přistavenými díly) – jednotlivé díly a jejich části jsou zřetelně ohraničeny a často též opatřeny repetícemi. Díl A se většinou reprízuje doslovně a notuje se pomocí označení Da Capo. Uplatňuje se především v tzv. užitě hudbě (polky, pochody,...) a v tanečních, scherzových větách sonátového cyklu.

Velká forma vícedílná – sdružení více než tří útvarů s malou dvoudílnou nebo třídílnou formou. Patří sem například *tance se dvěma trii* (A B A C A) nebo tzv. *řetězce tanců* (valčíků, polek), kde po netanečním úvodu následuje řada tanců s kontrastním uspořádáním a závěr tvoří koda (i A B C D E k).

CYKLUS

Slovem cyklus je označována skupina skladeb, které jsou si blízké nástrojovým obsazením, formou a obsahem a které jejich autoři chápou jako ucelený soubor.

1. **ŘADA** (série) – nejvolnější typ cyklu. Skupina samostatných, ale stejnorodých skladeb (např. J.B. Foerster: *Devět mužských sborů*, J. Suk: *Čtyři skladby pro housle a klavír* atd.).
2. **ÚŽEJI SPJATÉ CYKLY** – soubory skladeb s bližší obsahovou souvislostí, např. písňové cykly (často zhudebnění básní jednoho autora nebo jedné básnické sbírky) nebo cykly programních skladeb (B. Smetana: *Má vlast* - cyklus šesti symfonických básní oslavujících českou vlast, M.P. Musorgskij: *Obrázky z výstavy* – soubor skladeb inspirovaných obrazy jedné výstavy, propojený spojovací hudbou – promenádou).
3. **KONCERT** – skladba pro sólový nástroj s doprovodem orchestru. Na počátku 18. století (zvl. v díle A. Vivaldiho) se ustálilo tradiční třívěté schéma, jež v podstatě dodnes zachovává následující tempový půdorys:
1.věta – rychle, 2.věta – pomalu, 3.věta – rychle.
Po formové stránce jednotlivé věty koncertu odpovídají sonátovému cyklu bez taneční věty.

4. **SONÁTOVÝ CYKLUS** – nejcelistvější ze všech druhů cyklických skladeb, alespoň jedna z vět cyklu je v sonátové formě. Nacházíme ho v symfoniích a komorních skladbách, také v koncertech. Ve většině případů zachovává čtyřvěté schéma (v koncertech třívěté):
- 1.věta – rychlá, dramatická, v sonátové formě.
 - 2.věta – pomalá, zpěvná, většinou v písňové formě, ve formě variací či sonátové formy bez provedení.
 - 3.věta – rychlá scherzová nebo taneční (menuet, scherzo, furiant, ...), velká třídílná forma.
 - 4.věta – finále, rychlá ve formě rondové nebo sonátové.
- V koncertu se tradičně vynechává taneční věta.
5. **SUITA** - sdružení několika tanců v ucelenou skupinu. Název *suita* pochází z francouzštiny (=průvod, pořádek) a teprve až začátkem 18. století nahradil různé názvy předchozí, jako *partita*, *partia*, *balletto* či *ordre*. Prapůvod suity lze spatřovat ve dvojici tanců, pomalého a rychlého, které se odedávna uplatňovaly v lidové hudbě. V 15. století tvořil takovouto nejčastější dvojici vážný řadový tanec *pavana* (4/4) a rychlý skočný tanec *galliarde* (3/4). Galliarde bývala většinou jen rytmicko-metrickou obměnou pavany na stejnou melodii. Schéma staré taneční suity se ustálilo a všeobecně rozšířilo kolem roku 1650 v tomto pořadí: ***allemande – courante – sarabande – gigue***.
1. ***Allemande*** – původně německý tanec, sudého taktu, poměrně pomalý. Převažuje v něm polyfonní zpracování.
 2. ***Courante*** – původně rychlý tanec, ve suitě je většinou poněkud klidnější. Většinou v 3/4 nebo 6/4 taktu.
 3. ***Sarabande*** – pomalý tanec španělského původu, vážného a slavnostního rázu, v třídobém taktu. Převažuje homofonní sazba, nad níž se rozvíjí bohatě zdobená melodie.
 4. ***Gigue*** – rychlý třídobý tanec, někdy též v taktu sudém.
- Základní sestava suity se často doplňovala dalšími částmi, které se souhrně nazývaly ***intermezza*** a měly taneční i netaneční původ:
- 1) **intermezza tanečního původu** – *menuet, musette, polonaise, bourée, gavota*,
 - 2) **netaneční intermezza**
 - *praeludium, sonata, sinfonia, ouverture* (v úvodu suity)
 - *air* (píseň v pomalém tempu se zpěvnou melodií), *ciaccona, variace*,
 - *rondeau* (uvnitř suity)
 - *presto* (závěr suity)
- Tance staré suity měly v dřívější většině případů malou dvoudílnou formu s repeticemi. **Novodobá suita** často užívá taneční části lidového či jazzového původu. **Suita z baletů, operní, činoherní nebo filmové hudby** sdružuje výňatky ze zmíněných rozsáhlejších skladeb, většinou pro účely koncertního provozování. Buď přebírá ucelené části v originále, nebo vzniká po jejich určité úpravě.

VARIACE

Variace neboli *téma s variacemi* jsou několikadílná skladba, v níž se zvolené téma opakuje ve stále nových obměnách (variacích). Označíme-li téma písmenem **A**, pak můžeme formu variací vyjádřit schématem **A A¹ A² A³ A⁴** atd. V praxi se variace číslují a jejich pořadová čísla se obvykle uvádějí i v notovém záznamu skladby (téma zůstává bez čísla). Protože variací na téma ve formě *téma s variacemi* je vždy více, mluví se také často o *variálním cyklu*. Variace jsou buď samostatnou skladbou, nebo samostatnou větou v sonátovém cyklu (v symfonii, sonátě, kvartetu, ...), kde nejčastěji zastupují pomalou druhou větu, někdy také tvoří finále. Samostatné skladby *téma s variacemi* mívají přibližně 7-10 variací (někdy ale i přes 30), součásti cyklu mají variací vždy méně. Forma *téma s variacemi* vznikla v 16. století a názvu *variace* se pro tuto formu začalo užívat v průběhu 17. století.

TÉMA VARIACÍ

Po formové stránce bývá téma většinou dvojperioda nebo malá dvoudílná nebo třídílná forma, někdy také jen perioda nebo věta. Má převážně melodickou povahu, pohybuje se v poměrně pomalém tempu, jeho harmonie bývá prostá a faktura jednoduchá. Má poskytovat dostatek příležitostí k variacím, které obvykle bývají složitější. Základem je tedy především výrazná melodie.

Téma k variacím skladatelé někdy vytvářejí nově pro tento účel, někdy používají melodie ze svých starších skladeb. Velice často pro tento účel přebírají hudební témata ze skladeb jiných autorů, původ tématu pak bývá uveden v názvu skladby nebo v jejím podtitulu (např. Johannes Brahms: *Variace na téma Paganiniho*).

DRUHY VARIACÍ

1. **Ornamentální** (ozdobné) – zaměřují se pouze na drobnější obměny. K tématu se postupně přidává jiný doprovod, melodie se zdobí přidanými tóny, legato se nahrazuje staccatem atd. Forma a většinou i harmonie zůstávají zachovány. Někdy se též nazývají *variace formální*.
2. **Charakteristické** – podstatněji mění ráz (charakter) hudby tématu. Z motivů tématu skladatelé vytvářejí nové varianty, které se zřetelně odlišují od charakteru hudby tématu i od ostatních variací (např. *33 variací na Diabelliho valčík* od L van Beethovena).
3. **Volné** – ještě více se vzdalují od tématu. Z motivů tématu vznikají zcela nové skladbičky s novou melodií, doprovodem, formou. Ve skladbách tohoto typu často mizí předěl mezi jednotlivými variacemi, jedna vplývá do druhé, místo některé variace se může objevit i zcela nová hudba.
4. **Kontrapunktické** – přímo souvisejí s polyfonní fakturou skladby nebo některé její části. Melodie tématu se nemění, ale mění se její kontrapunktující hlasy. Téma se nejčastěji objevuje v basu. Do této skupiny patří formy jako *chorální variace*, *passacaglia* a *ciaccona*.

PRŮBĚH A ZAKONČENÍ VARIÁČNÍHO CYKLU

Variace obvykle začínají přímo expozicí tématu. Po uvedení tématu pravidelně následují variace jednodušší, postupně pak variace složitější, od tématu vzdálenější. Uplatňuje se zákon kontrastu – střídají se variace rychlé a pomalé, lyrické a virtuózní.

Zakončení variací je možné několika způsoby:

1. na závěr se opakuje téma v původní podobě
2. poslední variace je nejsložitější
3. poslední variace je rozšířena kodou, často volně zpracovávající téma
4. poslední částí cyklu je *fuga* na téma vytvořené z tématu variací. Obvykle je nutné téma přetvořit, neboť fugové téma má být krátké a neperiodické, zatímco téma variací naopak delší a periodicky členěné. Použití fugy na závěr cyklu skladatelé často uvádějí v názvu skladby (*Variace a fuga*).

SONÁTOVÁ FORMA

Název sonáta pochází z italského slova sonare (=hrát) a do hudby vstupuje kolem roku 1600 jako označení jakékoli instrumentální skladby (sonata = hraná), na rozdíl od skladby vokální, tehdy zvané cantata (= zpívána). Charakter sonátové formy je do značné míry založen na kontrastu dvou (případně tří) typově a tonálně odlišných hudebních myšlenek (hlavního a vedlejšího, případně také závěrečného tématu). Sonátová forma má ve valné většině případů 3 hlavní části:

1. **Expozice** – skladatel uvádí (exponuje) několik vzájemně odlišných témat a doplňujících myšlenek
2. **Provedení** – přináší zpracování těchto témat a myšlenek různými způsoby tematické práce
3. **Repríza** – je poněkud upraveným opakováním expozice

Dále mívá sonáta menší či větší **kodu** a často také **introdukcí**, v průběhu skladby se dále objevují **mezivěty**, **spojovací oddíly** a **dílčí kody**.

EXPOZICE

Obsahuje hlavní téma, vedlejší téma a většinou také závěrečné téma.

Hlavní téma nastupuje vždy v hlavní tónině, je to většinou rázná, energická hudební myšlenka s výrazným rytmem (začátek tématu je mnohdy ještě melodicky a rytmicky zvýrazněn – tzv. *hlava tématu*). Skoro vždy je neperiodické, nejasně ukončené a tím si vynucuje pokračování a rozvíjení.

Vedlejší téma kontrastuje s hlavním tématem svým charakterem a tóninou, oproti hl. tématu je většinou spíše lyrické, zpěvné. Nastupuje většinou v dominantní tónině (je-li skladba v moll, pak často nastupuje v tónině paralelní).

Závěrečné téma stejně jako téma vedlejší nastupuje v dominantní (případně paralelní) tónině, ve srovnání s předchozími tématy je méně významné, často bývá jen naznačeno nebo zcela chybí. Nemá za úkol vnášet další kontrast, ale spíše vhodně uzavírat expozici.

Plynulý přechod mezi jednotlivými tématy zajišťují **mezivěty** a **spojky**, expozice je často zakončena **dílčí kodou**.

PROVEDENÍ

Jsou zde zpracovávány a podstatně rozvíjeny hudební myšlenky expozice, zvyšuje se výrazové napětí, skladba nabývá na dramatičnosti. Skladatel obvykle nezpracovává všechnen materiál z expozice, ale podle svého záměru si vybírá jen některé hudební myšlenky či jejich části.

REPRÍZA

Přináší uklidnění tím, že opakuje hudbu expozice, avšak na rozdíl od ní jsou v repríze všechna témata uvedena v hlavní, základní tónině. Z toho důvodu jsou často výrazně upraveny spojovací oddíly, které již nemají funkci modulačních spojek mezi kontrastními tóninami jednotlivých témat. Po zopakování hudby expozice často ještě nastupuje samostatná koda, jejíž funkcí je přesvědčivě ukončit celou větu (tzv. *tematická koda* často ještě naposledy připomene některou z hlavních myšlenek).

RONDO

Rondo je vícedílná forma, v níž se hlavní myšlenka několikrát opakuje a její návraty se prokládají různými myšlenkami kontrastními. Forma rondo většinou splňuje tyto dvě podmínky: 1) sestává nejméně ze tří různých myšlenek (A, B, C), 2) hlavní myšlenka se nejméně třikrát opakuje. Nejjednodušší rondové schéma je tedy **ABACA**.

Formový princip rondo (rondo – it. kruh) má pradávný původ v uspořádání tance, v němž se střídaly výstupy jednotlivých párů s tancem všech tanečníků. Ve Francii v 13.-15. století se jako *rondeau* označovaly skladby, v nichž se střídal sólový hlas se sborovým refrénem. Podobnou formu mají pozdější rondo, což již byly většinou netaneční instrumentální skladby. Základní typy rondo:

1. **MALÉ RONDO** (tzv. couperinovské či barokní rondo) – jednotlivé díly malého rondo mají většinou rozsah period nebo i jen vět. Základem je hlavní téma (*rondeau*), které se několikrát navrácí a je prokládáno méně závažnými hudebními myšlenkami (*couplety*) - **a b a c a d a e** atd.
2. **VELKÉ RONDO** – jednotlivé díly jsou rozsáhlejší (často malá dvoudílná nebo třídílná forma), těžištěm je hlavní téma (díl A), kontrastní témata (B,C) bývají většinou jen dvě, výjimečně větší počet.
 - a) **Prosté velké rondo – ABACA**

jeho díly zřetelně kontrastují, navazují na sebe přímo nebo s krátkými mezivětami.